

Joanna Dąbrowska

Zapomniane ogniwo kultury polskiej – działalność edytorska 2 Korpusu Polskiego

---

Kultura i Edukacja nr 1, 116-122

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Joanna Dąbrowska

ZAPOMNIANE OGNIWO KULTURY POLSKIEJ – DZIAŁALNOŚĆ EDYTORSKA 2 KORPUSU POLSKIEGO

Są karty naszej historii, są bitwy, wydarzenia i nazwiska, o których się nie zapomina. Opiewa je legenda, opisują podręczniki szkolne. Na pewno należy do nich bitwa o Monte Cassino czy nazwisko generała Władysława Andersa. Zwycięska bitwa stoczona przez 2 Korpus Polski¹ była jedną z największych, najcięższych i najdłuższych bitew na frontach II wojny światowej². I chociaż przez wiele lat problematyka Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie była pomijana, a postać generała Andersa nie posiadała rzetelnego, naukowego opracowania, dziś historia tych wydarzeń, losy zasłużonych dowódców i żołnierzy polskich oraz dzieje 2 Korpusu Polskiego począwszy od chwili powstania Armii Polskiej w Rosji Sowieckiej poprzez cały szlak bojowy zostały udokumentowane i opisane³.

---

¹ „Najsilniejszym z polskich związków taktycznych, jakie brały udział w drugiej wojnie światowej na frontach zachodnich, był walczący we Włoszech 2 korpus. Mocą układu zawartego 30 lipca 1941 roku w Londynie pomiędzy rezydującym tam wówczas rządem polskim generała Władysława Sikorskiego a rządem radzieckim, Polacy, którzy znaleźli się na ziemiach radzieckich po wrześniu 1939 roku, uzyskali możliwość zaciągnięcia się do Wojska Polskiego. Zgodnie z punktem trzecim owego układu oraz umową wojskową podpisaną 14 sierpnia w Moskwie – na stepowych poligonach pod Orenburgiem rozpoczęło się formowanie dwu polskich dywizji”. – O. Terlecki, *Polacy w kampanii włoskiej 1943–1945*, Warszawa 1971, s. 23.

² Zdobycie Monte Cassino przez 2 Korpus Polski odbiło się szerokim echem na całym świecie. Bitwa ta stała się symbolem męstwa, bohaterstwa i poświęcenia żołnierza polskiego.

³ Wśród bogatej polskiej i obcej literatury mamy do dyspozycji rzetelne prace w formie relacji uczestników, wspomnień i pamiątek, jak i opracowania naukowe, roczniki prasy oraz wybory źródeł drukowanych. Przeglądu ich dokonali m.in. Kazimierz Rosen-Zawadzki, Jan Bielatowicz i Urszula Olech, zob.: K. Rosen-Zawadzki, *Z dziejów 2 korpusu polskiego: uwagi i polemiki*, Warszawa 1964, s. 235–245; J. Bielatowicz, *Laur Kapitołu i wianek ruty. Na polach bitew Drugiego Korpusu*, Londyn [1954], s. 20–26; U. Olech, *Bitwa o Monte Cassino w historii wojskowości polskiej. Bibliografia*, Warszawa 1989; U. Olech, *Bitwa o Monte Cassino w historiografii polskiej*, Warszawa 1994.

W literaturze przedmiotu znajdujemy szczegółowe informacje na temat formowania i organizacji wojska, prowadzonych walk, poszczególnych działań operacyjnych, struktury jednostek, obsady stanowisk i taktyki. Obszernie zostały też przedstawione problemy dotyczące wyszkolenia i przydatności bojowej żołnierzy, ich tragicznego położenia, wyposażenia, prymitywnych warunków bytowania i stanu zdrowotnego⁴. Wciąż jednak brakuje rzetelnych opracowań naukowych dotyczących działalności kulturalno-oświatowej 2 Korpusu, temat ten poruszany jest zazwyczaj wzmiankowo i fragmentarycznie⁵. A przecież nie tylko orężem walczył żołnierz. Wojsko Polskie oprócz karty bojowej – czynnego uczestnictwa na wszystkich frontach świata – zapisało się też na polu pracy wychowawczej, wniosło w kulturę polską znaczny i liczący się dorobek oświatowy, naukowy, wydawniczy i artystyczny⁶.

W tragicznym czasie wojny Drugi Korpus często nazywano „małą Polską”, gdyż w istocie było to całe społeczeństwo, z rodzinami, szkołami i różnego typu instytucjami społecznymi. Na dalekich ziemiach, w osobiwie trudnych warunkach funkcjonowało polskie szkolnictwo od najniższego do wyższego szczebla, techniczne, zawodowe. W dziesiątkach szkół kształciło się ocalałe od zagłady młode pokolenie, toczyła się „walka o duszę polskiego dziecka”. W zakładach przyfrontowych, utrzymywanych przez 2 Korpus, drukowano setki książek i podręczników szkolnych⁷. Oprócz wszechstronnej, charytatywnej, wychowawczo-oświatowej akcji wojska dowodzonego przez gen. Andersa, potężna i rozległa działalność kulturalna 2 Korpusu obejmowała również prasę, teatr, muzykę, taniec, plastykę, architekturę (kaplice, pomniki, cmentarze, odbudowa zniszczonych w czasie działań budowli), radio, film, archiwistykę, muzealnictwo, dokumentację, ponadto opiekę społeczną, konsularną (dzieci polskie w świecie, obozy w Persji, Indiach, Libanie, Afryce, Włoszech) i stosunki międzynarodowe w zakresie kultury (wystawy, odczyty)⁸.

---

⁴ Umowa wojskowa polsko-sowiecka, o której mowa wyżej, miała dla strony sowieckiej wartość propagandową na tle ówczesnego położenia międzynarodowego. Stąd wyraźne dążenie, aby wojska tego było jak najmniej, aby było ono źle uzbrojone i źle żywione – zob.: W. Babiński, *Przyczynki historyczne od okresu 1939–1945*, Londyn 1967, s. 164. Ale chociaż stan fizyczny żołnierzy „był opłakany” (niedożywienie, epidemie, malaria, wysoka śmiertelność), generał Anders wielokrotnie podkreślał, że „duch był znakomity” – zob. W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 1989, s. 62.

⁵ Są prace, gdzie został opracowany jakiś wycinek działalności oświatowo-wychowawczej, np. S. Zarzewski, *Czasy nadziei. Działalność oświatowo-polityczna w JWSW*, Londyn 1972; *Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce w latach 1939–1945*, (red.) S. Rutkowski, Warszawa 1969. Skrótowe omówienie zakresu działalności Oddziału Kultury i Prasy przy Armii Polskiej na Wschodzie oraz wykaz prasy ukazującej się w Iraku w latach 1942–1944 wraz z niektórymi czołówkami znajdujemy w opracowaniu Zbigniewa Dunin-Wilczyńskiego, zob.: Z. Dunin-Wilczyński, *Wojsko polskie w Iraku 1942–1943*, Warszawa 1993, s. 112–125.

⁶ W literaturze przedmiotu pojawiają się nawet stwierdzenia, iż „wysiłek Korpusu na polu oświaty i kultury dorównał jego czynom bojowym” – T. Felsztyn, *Dzieje 2 Korpusu*, Londyn 1947, s. 46.

⁷ Zob.: J.L. Englert, K. Barbarski, *Generał Anders*, Londyn 1981, s. 177.

⁸ Zob.: J. Bielatowicz, *Arka wolnej Polski*, „Orzeł Biały” 1961, nr 35, s. 3.

Tak szeroki i różnorodny udział Drugiego Korpusu w tworzeniu kultury polskiej wciąż czeka na opracowanie... Dziś chciałabym zwrócić uwagę na czasopiśmiennictwo⁹ – ważny, a zapomniany wycinek tej rozległej akcji. Publicystyka tego okresu to: „myśl i ręce ludzkie, skomplikowany mechanizm maszyn, mało znany i często niedoceniany wysiłek”¹⁰, który jest jednak świadectwem i rezultatem prowadzonej wówczas pracy intelektualnej.

Nazwy miejscowości, w których kolejno przebywał 2 Korpus: Buzułuk, Jangi-Jul, Teheran, Bagdad, Petahtikwa, Quassasin, Campobasso, Neapol i Rzym, są zarazem etapami działalności edytorskiej tej formacji. Zadaniem historyków, pedagogów jest przesłedzenie tej drogi i przybliżenie współczesnemu pokoleniu wkładu 2 Korpusu w pomnażanie dóbr kultury narodowej¹¹.

Generał Anders w chwili tworzenia Armii Polskiej wiedział, że należy zadbać o „pokarm duchowy” żołnierzy, podnieść i utrzymać na wysokim poziomie ich morale. Dlatego od samego początku gromadził grono dziennikarzy i drukarzy. Z czasem powstała Drukarnia Polowa Oddziału Kultury i Prasy 2 Korpusu, która zatrudniała cały sztab ludzi. Byli to: pracownicy redakcji i drukarni, korektorzy, linotypiści, zecerzy ręczni, metrampaże, maszyniści¹². Ich trudna, ciężka praca (ciągłe targi o papier, przydział drukarni, trudności techniczne) służyła zarówno wojskowym, jak i cywilom. Prasa spełniała ważne zadanie – krzewiła wartości narodowe, rozbudzała i rozwijała zainteresowania kulturalne oraz świadomość narodową, była łącznikiem i doradcą na obczyźnie, służyła podtrzymywaniu więzi wojska z narodem. Gotowy numer wyruszał w świat za pośrednictwem Administracji Czasopism i Wydawnictw Oddziału Kultury i Prasy 2 Korpusu, zaś w terenie kolportażem zajmowały się powołane do tego odpowiednie komórki.

Działalność edytorska 2 Korpusu Polskiego zapoczątkowana została jesienią 1941 roku gazetkami ściennymi, ulotkami i biuletynami. Były one jedną z podstawowych form powiadamiania ogółu żołnierzy przez władze wojskowe zastosowaną już w początkach tworzenia Armii Polskiej w Rosji. Do tej pory nie zostały omówione, opracowane naukowo. Brakuje krytycznego studium oddziałowych gazetek ściennych, które zrazu dowódcy pisali ręcznie i sami wydawali. Gazetki zaspakajały powszechnie od-

---

⁹ Wykaz materiałów poświęconych w całości lub w części dokumentacji polskiego czasopiśmiennictwa pierwszej połowy XX wieku, które zostały opublikowane lub opracowane w Polsce i za granicą w latach 1901–1976, podaje Elżbieta Czermarmazowicz, zob.: E. Czermarmazowicz, *Stan prac i problemy bibliografii czasopism polskich (1901–1955)*, Warszawa 1978.

¹⁰ J. Majewska, *Tam, gdzie się drukuje „Ochotniczka”*, „Ochotniczka. Pismo P.S.K.” 1945, nr 5 (20), s. 42.

¹¹ Jan Bielatowicz w artykule *Arka wolnej Polski* pisze: „Rzeczą historyków będzie nie przeoczyć tej doniosłej prawdy, że 2 Korpus to było nie tylko bitne wojsko, ale także arka wolnej Polski, kuźnica idei i kultury polskiej” – J. Bielatowicz, *Arka wolnej Polski*, s. 3.

¹² Dokładny opis pracy Drukarni Polowej Oddziału Kultury i Prasy 2 Korpusu znajdujemy w artykule Jadwigi Majewskiej – zob. J. Majewska, *Tam, gdzie się drukuje „Ochotniczka”*, s. 42.

czuwaną potrzebę informacji w czasie drugiej wojny światowej i częstokroć były jedyną „prasą”. Pierwotnie najpopularniejszą gazetką ścienną był „Łazik”¹³. Jego egzemplarze wywieszane w sztabie Armii gen. Andersa w Buzułuku¹⁴ gromadziły tłumy czytelników.

Gazetki ścienne przyjęły się w wielu oddziałach wojskowych. Z reguły poświęcone były zagadnieniom politycznym, historycznym i wojennym, ale za ich pośrednictwem władze wojskowe prowadziły również akcję o charakterze dydaktycznym jak przeciwdziałanie wypadkom na drogach, zwalczanie chorób wenerycznych, pijaństwa czy propagowanie oszczędności¹⁵. Artykuły dowódców i uczestników bitew pisane na gorąco stanowią dziś cenny przyczynek do charakterystyki nastrojów i ducha panującego w wojsku.

Spośród wielu tytułów mniej czy bardziej regularnych czasopism wydawanych przez 2 Korpus na czoło wybija się w pierwszym rzędzie „Orzeł Biały”¹⁶. Był on ogniskiem polskiej myśli niepodległościowej, wyrazicielem ideałów, o które walczył żołnierz polski. Jego pierwszy numer ukazał się w Buzułuku w grudniu 1941 roku. Tygodnik ten mimo nacisków, by ograniczył się do roli gazetki ściennej, przetrwał wiele lat¹⁷. Towarzyszył naszemu wojsku w wędrówkach po obcej ziemi i potem w zwycięskich walkach kampanii włoskiej. Ukazywał się w siedmiu różnych krajach: Rosji, Persji, Iraku, Palestynie, Włoszech, Belgii i Anglii, a streszczenia i przedruki artykułów zamieszczanych na jego łamach, publikowane były również w wydawanej w Anglii „Polsce Walczącej” oraz kanadyjskiej „Odsieczy”. „Orzeł Biały” był jednym z niewielu „długowiecznych” pism wychodźstwa – w Londynie wydawano go także po wojnie, aż do 2001 roku.

Jak napisał Jan Bielatowicz: „pismo to nie służyło nigdy ani jednostkom, ani celom partykularnym. Było zawsze organem Polski Walczącej na Obczyźnie”¹⁸. Nikt jednak lepiej i zaszczytniej nie podkreślił jego roli jak sam Dowódca 2 Korpusu – generał

¹³ „Łazik” – gazetka reprezentująca humor wojskowy. Ukazywała się przez jakiś czas także jako dodatek „Orla Białego”.

¹⁴ „Niewielkie miasto sowieckie – Buzułuk – stało się jak gdyby symbolem Polski wiecznie żywej, której żadne pakt i akty polityczne nie potrafią wymazać z karty Europy”. – A. Łagowska, *Praca społeczna P.S.K.*, „Ochotniczka. Pismo P.S.K.” 1945, nr 5 (20), s. 19.

¹⁵ Zob.: Z. Racięski, *Piskłące lata „Orla Białego”*, „Orzeł Biały” 1966, nr 18, s. 28–29.

¹⁶ Genezę i działalnością pisma w okresie tworzenia Armii gen. Władysława Andersa zajęła się Elwira J. Kryńska w artykule *Funkcja duchowa i edukacyjna „Orla Białego” (grudzień 1941–sierpień 1942)* opublikowanym w „Przeglądzie Historyczno-Oświatowym” 1998, nr 1–2, s. 85–99.

W 18 numerze „Orla Białego” z 1966 r. możemy natomiast prześledzić: szkic biobibliografii „Orla Białego”; ważniejsze piśmiennictwo dotyczące „Orla Białego” i jego redaktorów; listę autorów i artystów, których prace ukazywały się regularnie na łamach pisma; informację o zbiorach roczników oraz stan badań prasoznawczych dotyczących wydawnictwa, zob.: „Orzeł Biały” 1966, nr 18, s. 31–33.

¹⁷ O czym wspomina w swoim artykule Elwira J. Kryńska, zob.: E. J. Kryńska, *Funkcja duchowa i edukacyjna „Orla Białego” (grudzień 1941–sierpień 1942)*, s. 95.

¹⁸ J. Bielatowicz, *Arka wolnej Polski*, s. 3.

Władysław Anders. 19 października 1946 r. w rozkazie pożegnalnym dla „Orła Białego” (wydanym w Anconie z okazji opuszczenia Włoch) pisał: „Stwierdzam, że »Orzeł Biały« rozwijając samodzielną myśl i wyrażając uczucia walczącego, zwycięskiego na polu bitwy żołnierza 2 Korpusu, stworzył zarazem jedno z najpoważniejszych, najsilniej i najszerzej promieniujących ognisk polskiej twórczości duchowej w tej wojnie. Wiele nowych i trwałych wartości ideowych sformułowano na łamach tego żołnierskiego pisma. (...) Pismo było wyrazem atmosfery, która istniała w 2 Korpusie, jego wysokiego poziomu patriotycznego, jego morale żołnierskiego”¹⁹.

„Orzeł Biały” zaspokajał potrzeby duchowe żołnierzy oderwanych od ziemi ojczyściej i zanesionych wrześnie w wicher jesienny w dalekie kraje. Był wyrazicielem dążeń Polaków, umiał rozwijać niezależną myśl polską, sumiennie omawiał rozwój wypadków międzynarodowych i miał zawsze przed oczyma jasny, nieskażony cel żołnierskiego wysiłku: zwycięstwo Polski i wielkich „zasad sprawiedliwości dla wszystkich narodów świata”²⁰.

„Orzeł” jako tygodnik oddał swoje łamy poważniejszej publicystyce oraz twórczości literackiej. Na co dzień potrzebę informacji zaspokajał natomiast „Dziennik Żołnierza”, ale na szlaku walk 2 Korpusu oprócz „Dziennika” i „Orła” ukazywał się też m. in. tygodnik „Goniec Karpaci”, „Ochotniczka”, a po wojnie: „Dziatwa” i „Harcierz Bazy”. W Kujbyszewie do czasu zerwania stosunków dyplomatycznych przez ZSRR z Rządem RP w Londynie wiosną 1943 roku wychodził tygodnik „Polska”. Łącznie w latach 1941–1942 powstało na terenie Związku Sowieckiego około 50 polskich czasopism, związanych z orientacją niepodległościową. W latach 1942–1946, podczas pobytu Armii gen. Andersa na Środkowym i Bliskim Wschodzie, ukazywały się nowe czasopisma wojskowe i cywilne. Nakłady ich sięgały kilkunastu tysięcy egzemplarzy. Były także wydawane periodyki młodzieżowe, harcerskie i religijne²¹.

„Służba wojskowa, nawet w czasie wojny, sprzyja twórczości kulturalnej, gdyż wyznacza i wynosi na powierzchnię psychiki pierwiastki ideowe, narodowe, etyczne i religijne. Przywraca treść i znaczenie tradycji. Daje ład i dyscyplinę. Pobudza zainteresowania kulturalne. O takiej poczytności gazet i książek, jaka była w 2 Korpusie, nawet nie można marzyć w czasie pokoju. (...) Mniej więcej co trzeci żołnierz kupował gazetę, co czwarty tygodnik”²². Jeden egzemplarz czytało 40–100 osób. Sprzedawano do ostatniego numeru.

¹⁹ R. Piestrzyński, *Dwadzieścia lat służby Polsce*, „Orzeł Biały” 1961, nr 35, s. 9.

²⁰ W. Anders, *Od założyciela*, „Orzeł Biały” 1961, nr 35, s. 1.

²¹ Marian Kałuski omawiając włoski fenomen w dziejach prasy polskiej, podkreśla, że ze 115 pism polskich wydawanych we Włoszech w latach 1938–1983 aż 65 było wydawanych przez 2 Korpus Polski lub oddziały tego Korpusu. Podstawowe informacje nt. włoskiego okresu działalności wydawniczej 2 Korpusu Polskiego – zob.: M. Kałuski, *Prasa polska we Włoszech 1938–1983*, <http://polonia.pap.net.pl/2005/12/20051207150541.html>; http://www.azpolonia.com/php/article.php?azpplg=pl&article_id=162.

²² J. Bielatowicz, *Arka wolnej Polski*, s. 3.

Czasopisma, książki i inne druki, które powstały na wschodnim szlaku wychodźstwa, to ogromny wysiłek oręża polskiego, który wymaga przypomnienia. Dziś mówi się otwarcie o udziale Polskich Sił Zbrojnych w wyzwaniu Europy, przestała być tajemnicą kampania włoska i ogromny w nią wkład 2 Korpusu Polskiego²³. Jesteśmy winni pamięć żołnierzom, którzy „oddali dusze Bogu, ciała ziemi włoskiej, a serca Polsce”²⁴, którym nie było dane zobaczyć niepodległej i suwerennej Rzeczypospolitej po zakończeniu wojny. I chociaż często życie weryfikuje nawet najszlachetniejsze hasła, wciąż należy odwoływać się do ważnych dokonań, podkreślać ich rangę i pokazywać młodemu pokoleniu skarby naszej historii.

LITERATURA:

- Anders W., *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946*, Warszawa 1989.
- Anders W., *Od założyciela*, „Orzeł Biały” 1961, nr 35.
- Babiński W., *Przyczynki historyczne od okresu 1939–1945*, Londyn 1967.
- Bielatowicz J., *Arka wolnej Polski*, „Orzeł Biały” 1961, nr 35.
- Bielatowicz J., *Laur Kapitolu i wianek ruty. Na polach bitew Drugiego Korpusu*, Londyn [1954].
- Czemarmazowicz E., *Stan prac i problemy bibliografii czasopism polskich (1901–1955)*, Warszawa 1978.
- Dunin-Wilczyński Z., *Wojsko polskie w Iraku 1942–1943*, Warszawa 1993.
- Englert J.L., Barbarski K., *Generał Anders*, Londyn 1981.
- Felsztyn T., *Dzieje 2 Korpusu*, Londyn 1947.
- Kałuski M., *Prasa polska we Włoszech 1938–1983*, <http://polonia.pap.net.pl/2005/12/20051207150541.html>; http://www.azpolonia.com/php/article.php?azplog=pl&article_id=162.
- Klimkowski J., *Byłem adiutantem Gen. Andersa*, Warszawa 1959.
- Kryńska E.J., *Funkcja duchowa i edukacyjna „Orla Białego” (grudzień 1941–sierpień 1942)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1998, nr 1–2.
- Liebich A., *Na obcej ziemi. Polskie Siły Zbrojne 1939–1945*, Londyn 1947.
- Łagowska A., *Praca społeczna P.S.K., „Ochotniczka. Pismo P.S.K.” 1945, nr 5 (20)*.
- Majewska J., *Tam, gdzie się drukuje „Ochotniczka”, „Ochotniczka. Pismo P.S.K.” 1945, nr 5 (20)*.

---

²³ Istnienie Drugiego Korpusu posiada ogromne znaczenie dla własnego narodu. „2 Korpus odkrył imię Polski sławą nieprzemijającą i dodał świetnych blasków dziejom Oręża Polskiego” – z Rozkazu Naczelnego Wodza po bitwie pod Monte Cassino [w:] *Wychowanie żołnierzy polskich w okresie Drugiej Wojny Światowej (1939–1945). Materiały źródłowe*, Warszawa 1969, s. 225.

²⁴ U. Olech, *Bitwa o Monte Cassino w historiografii polskiej*, Warszawa 1994, s. VII.

- Olech U., *Bitwa o Monte Cassino w historii wojskowości polskiej. Bibliografia*, Warszawa 1989.
- Olech U., *Bitwa o Monte Cassino w historiografii polskiej*, Warszawa 1994.
- Piastrzyński R., *Dwadzieścia lat służby Polsce*, „Orzeł Biały” 1961, nr 35.
- Racięski Z., *Pisklące lata „Orła Białego”*, „Orzeł Biały” 1966, nr 18.
- Rosen-Zawadzki K., *Z dziejów 2 korpusu polskiego: uwagi i polemiki*, Warszawa 1964.
- Rudnicki K., *Generał Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Na polskim szlaku. Wspomnienia z lat 1939–1947*, Warszawa 1990.
- Terlecki O., *Polacy w kampanii włoskiej 1943–1945*, Warszawa 1971.
- Wychowanie żołnierzy polskich w okresie Drugiej Wojny Światowej (1939–1945). Materiały źródłowe*, Warszawa 1969.
- Zarzewski S., *Czasy nadziei. Działalność oświatowo-polityczna w JWSW*, Londyn 1972.
- Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce w latach 1939–1945*, S. Rutkowski (red.), Warszawa 1969.